

ORIJEKTAČIJE

RELIGIOZNA SAVJEST DJETETA: ELEMENTI FORMACIJE

(nastavak)

Ivan Fuček

Od humanog do kršćanskog morala

Mada je drugo moral i moralni odgoj djeteta a drugo religija i religiozni odgoj istog djeteta sve do zrele osobno prihvaćene vjere, mada se često put to dvoje miješa, važno je odmah na početku ovog dijela istaknuti da cjelokupni odgoj djeteta valja voditi prema postepenoj integraciji moralne dimenzije u djetetu s ovom religioznom. To se događa preko konkretnih iskustava djeteta i u mjeri dječje sposobnosti da svjesno i slobodno bira. Radeći tako, neće nam biti teško — što je moguće prije — dijete uputiti na sretno integriranje humanog morala s kršćanskim i s raznim religioznim izražajima kršćanske vjere. Tako će potpuno dijete stići do svoje osobno proživljavane vjere.⁵¹

Vadim iz pisma jedne zabrinute majke: »Naši susjedi ateisti imaju dvoje djece istog uzrasta kao što je i moj sin-

čić. Idu u drugi i treći razred osnovne škole. Ta djeca pokazuju dobre kvalitete i lijepo su odgojena, ali nisu ni krštena. Moj se mali s njima neprestano druži. Bojim se da će mu to škoditi za moralni i vjerski odgoj. Već mi je jednom rekao: 'Mama, oni se ne mole ali su svejedno dobri.' Bojim se da takvo njegovo postavljanje nije dobro. Što da radim u trenucima kad mi on nastoji bilo čim dati do znanja da ne želi biti drukčiji nego što su oni. Ponekad mi se čini da već sada svoju vjeru smatra teretom. To me veoma zabrinjava.«⁵²

U čemu je kvalitetni »skok« kršćanskog morala? U tome da mama sinčića šalje na vjeronauk, a ateističke mame to ne rade? Ako ga šalje — a treba da ih šalje — onda dijete susreće zajednicu svojih vršnjaka vjernika. Kratiti prijateljstvo s ateističkim susjedima bilo bi neumjesno, jer ih ono susreće i u školi i posvuda, a sutra će biti s njima na istom

51. M. SAUDREAU, *Per una morale cristiana*, u AA. VV., *Per una educazione cristiana dei bambini*, Coll. Pedagogia e psicologia religiosa — 5, Elle di ci, Torino-Leumann, 1971, 145—160; Usp. K. RAHNER, *Gedanken zu einer Theologie der Kindheit*, u *Schriften VII*, 313—329, osobito *Das christliche Wissen um die Kindheit*, 317—322, pa *Die Got-*

teskindschaft als Vollendung der Kindheit, 322—329. O značenju u humanog u kršćanskom moralu usp. K. RAHNER, *Strukturwandel der Kirche als Aufgabe und Chance*, Freiburg i. Br., Herder, 1973³, osobito *Moral ohne Moralisten*, 69—75.

52. Privatno pismo od 14. srpnja 1979.

radnom mjestu. Ipak u tome treba mnogo razbora i takta: kako ovog dječaka, kako svu našu katoličku djecu usmjeriti da već sada počnu postupati kao opredijeljeni kršćani-vjernici i u tome da postepeno rastu?

Kao što ova ateistička djeca pokazuju »dobre kvalitete« i »lijepo su odgojena«, mada »nisu ni krštena«, tako isto toliki ljudi svih opredjeljenja, kultura i religija. Važno je odmah na početku uočiti: čudoredne vrijednosti zajedničke su svima i duboko su ukorijenjene u svakom čovjeku, u njegovoj bitnosti, ukoliko je čovjek. To je temeljna čovjekova datost, neovisno od toga da li netko vjeruje ili ne, da li je kršten ili nije. O tom pitanju ima već mnoštvo studija, a i našoj javnosti problem nije nepoznat.⁵³

Iskustvo, dakle, govori da postoji tzv. »čovjekov moral« (humani moral), neovisno od svake religioznosti. Prije nekoliko desetaka godina to nije bilo sasvim jasno, dapače, tako nešto tvrditi — još za vrijeme moga studija prije 25 godina — bilo je sablažnjivo. Smatralo se: da netko bude moralno ispravan, potrebno je da bude kršćanin, štoviše, da bude katolik. Postojalo je čak i uvjerenje da je moral podvrgnut vjerskom usmjerenju: ukoliko netko nema vjere, u njemu se ni moral ne može dulje održati.⁵⁴ Čini se da su naši stari katekizmi i priručnici obilovali tim idejama.

Ali takav stav pobijaju mnoge činjenice. Ima osoba koje vjeruju, ali koje se nemoralno ponašaju; to smo uvijek pripisivali »ljudskoj slabosti« i tako smo nastojali vjernike ispričati. Danas ima pojedinaca koji ništa ne vjeruju, ali koji u životu postupaju prema ispravnim moralnim načelima. Ima i ateističkih obitelji u kojima je u praksi moralni život na višoj razini negoli u nekim katoličkim obiteljima. Ovdje pomišljam na neke meni poznate mladiće i djevojke koji nisu ni kršteni, ali čiji je moralni život do že-

nidbe ostao gotovo neporočan. Znači, može postojati i de facto se nađe ispravan moralni život i u nevjerniku.

To je, uostalom, posve **normalno**. U svakom je, naime, čovjeku ukorijenjena stanovita privlačnost prema određenim čudorednim vrijednostima. Razum — »ratio recte iudicans«, kako se izražava Toma Akvinski,⁵⁵ kaže svakom čovjeku: želiš li se ostvariti kao čovjek, treba da poštuješ vrijednosti poštenja, pravednosti, ljubavi, razboritosti, umjerenosti... Tako već dijete dolazi brzo do spoznaje da su jedna ponašanja u skladu s njegovim bićem, s dubokim predjelima njegove naravi, a druga da to nisu. Prema tome, postoji, tzv. »naravni moral«, koji se posve spontano javlja u svakom čovjeku kao **zahtjev**. Ustvari čisto »naravni moral« — nakon Utjelovljenja i naše ugradnje u Krista — ne postoji, ali je već naš običan način govora takav da razlikujemo ono »prirodno« ili »naravno« od »kršćanskog«.⁵⁶

Taj moral nije »heteronoman« nego, »autonoman«: ne dolazi izvana nego **iznutra**, iz same ljudske prirode koju je Bog tako sazdao. Čovjek u sebi nosi određene težnje, a nije stvoren za bilo što. To vrijedi za svakog čovjeka, za čovjeka naprosto. Zato u čovjeku postoji duboka svijest o čudorednim vrijednostima, koju svijest nazivamo »savjest« ili preciznije »temeljna moralna svijest«, »temeljna savjest«. Ona se, dakako, u djetetu postepeno javlja i pomalo sazrijeva. Omogućuje mu da razabere i razluči što odgovara ili ne odgovara najplemenitijem dijelu njegova bića. To je kao neki »radar« smješten duboko u srži ljudske osobe. Vatikanski II. bi se izrazio — »to je svetište i jezgra čovjeka.«⁵⁷

Ipak, taj je radar u djetetu još veoma neprecizan, da se tako izrazimo, a u odraslom čovjeku ponekad čak iskvaren. U kontaktu s društvom, u odnosu s osobama, napose kroz iskustvo grupe i od-

53. Usp. gore bilj. 43.

54. G. GATTI, *La dimensione morale della catechesi*, Col. Formazione dei catechisti, Elle di ci, Torino-Leumann, 1973, osobito *Fede e religione*, 90 sl.

55. D. MONGILLO, *L'elemento primario della legge naturale in s. Tomaso*, u AA. VV., *La legge naturale*, Bologna 1970, 101—124.

56. A. AUER, Nav. dj., 79 sl.

57. Usp. I. FUČEK, *Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora*, u BS 47(1977), 201—211.

ređene zajednice u kojoj dotični živi, oblikuje se tzv. »moralna savjest« i oblikuje se moralni sud. Tu, dakle, dolazi u igru **društveni** vidik i konkretna **situacija**. Sjetimo se, na primjer, da su mnoge biskupske poslanice, starije od godine 1939., strogo zabranjivale »koedukaciju« na temelju zahtjeva »naravnog zakona«. Ili stav prema »modi«: kad bi naše bake obukle haljinu s tako kratkim rukavima da bi se vidjeli laktovi, smatralo se nečednim. A nije li i sv. Pavao pisao Korinćanima: »Ne uči li nas i sama narav da je mužu sramota ako goji kosu« (1 Kor 11, 14)? A u retku prije toga rekao je: »Sami sudite, dolikuje li da žena golglava Boga moli« (1 Kor 11, 13)? Kako se tu ima shvatiti »narav«?

Nije stoga potrebno da se žurimo kanonizirati kao »apsolutne« neke vrijednosti, koje su bar djelomično vezane uz društvenu situaciju koju i mi sada aktualno živimo. Što je nama danas posve razumljivo kao »prirodno« ili čak »po prirodnom zakonu«, može se dogoditi da generaciji nakon 50 ili 100 godina to u onim okolnostima života bude čak »neprirodno«, barem smiješno i neutemeljeno. Time nipošto ne želimo reći da je naravni zakon potpuno relativan, nego je jasno i posve sigurno da je naše mišljenje o njemu kontingentno i realno.⁵⁸

Ali time dolazimo na pitanje »kršćanskog propriuma«, naše kršćanske »originalnosti«, našeg kvalitetnog »živjeti drukčije« negoli nekršćanski. Djetetu to valja mudro, taktično i delikatno već zarana predočiti. Postoje, naime, bar neke originalne kršćanske vrijednosti koje ateisti i drugi nemaju, na primjer: moliti za druge, ići na pričest, živjeti u celibatu radi kraljevstva Božjeg itd. Takve su vrijednosti vezane uz našu **vjeru** i bez viere se ne mogu ni shvatiti ni prihvatiti. Nevjernicima takve vrijednosti ne znače ništa ili veoma malo.

Znači, postoji jedan tip moralnih vrijednosti koji ima smisla jedino zato jer je vezan s kršćanskom vjerom. Te vrijednosti imaju smisla za naš život onoliko

koliko nastojimo odgovoriti svome pozivu kao djeca Božja. A isti se poziv nama očituje preko Božjeg plana spasenja, tj. preko povijesti spasenja, preko Isusa Krista, preko zajednice svetih, preko Crkve. Te stvarnosti dobivaju svoju vrijednost u funkciji Božjeg plana s nama.

Dakle, pokraj naravnih vrijednosti, otkrivamo **originalne** kršćanske vrijednosti vezane, ne više jedino za plan stvaranja kao takav, nego napose i izričito za plan spasenja. A zajednica koju živimo, tj. Crkva, vrši važnu ulogu u praktičnom određivanju kako treba da živimo kao pravi kršćani. Kao i kod humanog morala, tako i u ovom kršćanskom vidu morala, društvo, odnos prema drugima, napose iskustvo života u samoj crkvenoj zajednici, velika su pomagala u oblikovanju kršćanske savjesti.

Tek jedan primjer. Iz iste brige da svećenik bude respektiran od naroda, nekad se strogo propisivalo svećeničko odijelo kao: nošenje talara, bireta i naročito skrojenih ogrtača . . . Danas je nerijetko potreban civil jednak laičkom ako svećenik ne želi ostati separiran od ljudi. I u kršćanstvu postoje, prema tome, vrijednosti, točnije, načini shvaćanja vrijednosti, koje su podvrgnute promjenama. U jednom i u drugom slučaju svećenik treba da bude prihvaćen i respektiran kako bi mogao vršiti svoju službu kao delegat zajednice. Relativno je kako će se on obući, ali je ta relativnost važna u onim ili drugim okolnostima, jer o njoj upravo ovisi ispravno inkarniranje vrijednosti u situaciju.

U personalističkoj integracionoj viziji

Želimo li sada ukazati na sržnost naše kršćanske originalnosti u moralu, onda moramo reći da su naše kršćanske vrijednosti uvijek **u odnosu s osobama**. Naš je moral strogo osoban,, personalan i personalističan. Među osobama s kojima smo u odnosu, na prvom mjestu susrećemo samoga Boga i njega nalazimo,

58. I. FUČEK, **Povijesnost moralnog zakona**, ci-

klostil, FTI, Zagreb 1977, 70 sl.

štoviše, i u svim našim međusobnim relacijama. Kršćanski vid morala je način kojim izražavamo naš tip odnosa s Ocem kroz Sina u Duhu Svetom, kojim izražavamo i naš tip odnosa u krilu zajednice Božjeg naroda — Crkve, kojim konkretiziramo naše držanje prema hijerarhiji, svećenicima, drugim kršćanima, ostalim ljudima. U središtu je toga morala, prema tome, smisao za dijalog i za osobno formiranje opredjeljenja, opcija i stavova koje očitujemo u našem konkretnom ponašanju prema Ocu, Isusu Kristu i Duhu Svetom.

Postoje u našoj sredini i svjedoci kršćanskog života da našim očima na zoran način predoče kršćansko moralno opredjeljenje i ponašanje: to su kršćanski uzori i sveci. Ali u srcu kršćanski shvaćenog morala, sam Isus Krist, objavljuje nam se kao originalan i primordijalan uzor (model). Krist nam je gestama i djelima pravog Čovjeka predočio i konkretno izrazio — oblikovavši vlastiti ljudski život — što znači živjeti kao Božje dijete. U tom smislu »slijediti Krista« ostaje u svom najdubljem značenju za nas kršćane osnovni zahtjev, iako razni oblici toga »slijediti« podliježu zakonima društvenih promjena.⁵⁹

U konkretnom postupku i življenju treba mudro **integrirati** ovaj kršćanski vid morala s onim humanim moralom. Naime, nalazimo se u humanističkom društvu. Vlade mnogih država proklamiraju »humani moral«. To se želi činiti i na internacionalnom planu: Deklaracija prava čovjeka, na primjer, samo je jedan pokušaj da se unutar moralnih vrednota, koje su opće ljudske kao i kršćanske, nađu sjedinjeni i vjernici i nevjernici.

Važno je znati da mi kršćani treba da uskladimo taj ljudski moral, koji susrećemo u profesionalnom, obiteljskom, civilnom životu ljudi općenito, s našim kršćanskim vrijednostima. Te kršćanske vrijednosti u sebi **uključuju** autentične

ljudske vrijednosti. I zato mi kršćani živimo kao i svi ostali ljudi, ali u raznim stvarima jesmo i moramo biti »drukčiji«: molimo se, idemo u crkvu, primamo sakramente — to ne čine ni najbolji ateisti, a ondje gdje nemamo nekih vlastitosti, ondje je naša vlastitost da humane vrijednosti živimo zajedno s njima ali i opet »drukčije«, tj. u kvalitetnom vidu intenzivnog proživljavanja »kršćanske novosti« u Kristu, na način deklariran u Diognetovoj poslanici.⁶⁰ Nužno je djetetu već od malena obrazlagati tu dimenziju i uvoditi ga u nju.

Kad djetetu dajemo pouke o ćudorednom životu i ponašanju, treba početi s tom kršćanskom novošću u moralu, s tom kristovskom originalnošću. Prikladna kateheza može veoma oduševiti. Nije nužno stalno navoditi samo kršćanske motivacije. Dosta je da se to ponekad učini. Ali je djetetu potrebno dobro protumačiti dvije stvari: — 1. da je **cilj** kršćanskog moralnog ponašanja originalan, tj. svjesno ostvarenje Božjeg plana spašenja na zemlji u Isusu Kristu, a ne samo svjesno ostvarenje čisto humanog plana dobrog života na zemlji mimo Isusa Krista — kako mogu činiti i dobri nekršćani; — 2. da su i **sredstva** kršćanskog života originalna, a to je život u vjeri, nadi, ljubavi, kroz molitvu, u Crkvi, preko sakramenata... Ta sredstva imaju smisla samo za one koji vjeruju. Ta sredstva nemaju smisla za one koji ne vjeruju.

Ukoliko želimo sada u vidu primjene upozoriti na pedagoške zaključke za roditelje i katehete, važno je istaknuti:

Prvo, djetetu je važnije naše ponašanje i **naš život** negoli naše riječi. Ono nas trajno hvata svojom nevidljivom »foto-kamerom«. Stoga nije nužno, a ni dobro, da nam život bude »perfekcionistačan«; dijete bi opazilo tu lažnost i upinjanje da se »pokazujemo«. Ali zato život kršćanina treba da bude autentičan:

59. I. FUČEK, *Krist-konkretna norma morala*, OŽ 31(1976), 421—436.

60. *Iz Poslanice Diognetu*, br. 5—6: FUNK, 397—401, citirano u *Časoslov naroda Božjeg*, sv. 3, KS, Zagreb 1973, 1693—1694; R.

BRÄNDLE, *Die Ethik der »Schriften an Diognet«*, Eine Wiederaufnahme paulinischer und johanneischer Theologie am Ausgang des zweiten Jahrhunderts, Theologischer Vrl. Zürich 1975.

onaj pravi — »vita vera« (pravi život, kako bi se izrazio Ignacije).⁶¹ Tjerati dijete na misu a sam ostati kod kuće, loše je. Zahtijevati od djece čistoću u govoru a sam izgovarati teške psovke, zarazno je. Djeca upijaju od najranije dobi. Oni su oponašaoci.

Drugo: kad se djetetu predočuju ljudske i kršćanske vrijednosti sve do vremenog otajstva, valja paziti kako kod toga **motiviramo**: »To moraš izvršiti jer Isus tako traži«, nije dobar način. »Želiš li živjeti kao dijete Božje, tako čini jer je i sam Isus tako činio«, dobar je način. Razlika je što se u prvom načinu pozivamo na autoritet — što može dijete odbiti a redovito ne donosi najdublju motivaciju, dok u drugom slučaju djetetu donosimo zadnji smisao moralne vrijednosti — biti, postati dijete Božje, usvojiti si Isusov način — a to je najdublji motiv i općenito magnetski djeluje, privlačno, oduševljavajuće.

Treće, u moralnoj pouci ipak nije uvijek potrebno i razborito motivirati s Isusom. Vidjeli smo da postoji autonomni humani moral s vlastitom moralnom svijesću. Stoga u našem podučavanju treba **priznati** tu perspektivu humane autonomije, jer ju je i Krist priznavao.⁶² Banalan primjer: nije potrebno ni pametnoj dieci motivirati s Isusom da budu »marlitva u školskim zadaćama« i »da se pristojno ponašaju«. Dovoljno je da steknu ispravan smisao za međusobne odnose. Treba da respektiramo autonomiju i vlastita opravdanja humanog morala.

Četvrto, veoma je važno u središte moralne poduke djece staviti upravo te pravilne ljudske **međusobne odnose**. Dijete treba da doživi da su naša ponašanja i djelovanja uvijek na službu drugima, da su uvijek jedan način iskazivanja ljubavi, očitovanja poštovanja, da je to s naše strane brižnost i zalaganje da i drugi budu sretni, jer svima, s kojima smo mi u kršćanskoj dimenziji »novosti« u odnosu, Otac je onaj koji ih voli i koji

im mnogostruko zasvjedočuje svoju ljubav.

Pri svršetku ovog odsjeka želimo naglasiti da je zaista važno djetetu dati priliku da živi te vrijednosti. Važno mu je uvijek iznova predočivati uzore kršćanskog života i angažmana za druge i za svijet. Nadasve je važno shvatiti da su u tome roditelji i odgojitelji (katehete, svećenici, sestre katehisticke) najjači i prvi graditelji ili rušitelji. Stoga je temeljna i prva lekcija koju držimo našoj djeci: naš vlastiti život po vjeri, naše moralno ponašanje, osobito, naš postupak u praksi svaki dan.

Naravno, zadatak je kompliciran i ne sasvim lagan, ali je neophodan i iznad svih poduka: naš autentičan kršćanski život unatoč svemu. »Autentičan« ovdje znači, ni u kom smislu iskrivljen, pretjeran ili nedostojan. »Unatoč svemu« znači, bez obzira na teškoće i protivnosti koje susrećemo u konkretnoj situaciji. Tada će biti manje bojazni da bi naša djeca slijedila bilo koje manje vrijedne primjere i načine.

Religiozna progresivna praksa

I djetetu prije treće godine mnogo znači ambijent doma i blizina roditelja. Otac je simbol snage i sigurnosti, majka ljubavi i radosti. Te kvalitete će dijete brzo preneti na Boga. Tako Bog djetetu postaje blizak.

Od treće do šeste godine mališani će kroz religioznu praksu roditelja i obitelji ulaziti u prapočetke svoje religiozne prakse. Početak će biti s biblijskim **imenima**: najprije ime »Isus«, malo kasnije »Bog«, »Svemoćni«, »Otac«, »Vječni« ... Neka su od tih imena najmanjima veoma sugestivna. Slijede **geste**: oponašati roditelje kod molitve, sklopiti ruke, šutke stajati, biti sabran ... S tim u vezi je **znak križa** i svi pokreti u liturgiji: stajanje, sjedanje, klečanje, poklecaj, procesija ... Svi ti pokreti — kako starijima

61. I. De LOYOLA, *Duhovne vježbe*, FTI, Zagreb 1971, br. 139.

62. Usp. moja skripta *Uvod u opću moralku*, FTI, Zagreb 1978. osobito *Čovjekov etos u nauci Krista Gospodina*, 27 sl.

— tako i najmanjima pomažu da se nađu pred Bogom.

Svete slike u kući po zidovima igraju znatnu ulogu. Interier koji odiše površnošću, svjetovnošću i slično, ne promiče molitvu ni religiozni osjećaj. Sa šokantnim slikama i kipovima riskiramo da se u djetetu porodi kriva sentimentalna pobožnost ili da se ne porodi nikakva. S buđenjem naše dijete postaje podložno **strahu**. Stoga nikad zastrašivati Bogom («Bog će te kazniti!«), naprotiv, sve poduzeti da dijete Boga doživi bliskog, dobrog, koji voli, u koga se u svim prilikama života može imati povjerenje, čija je nazočnost i prisutnost draga.

Od presudne je važnosti za cijeli život kakvu **predodžbu Boga** ucijepimo djetetu; hoće li to biti Bog privlačan, kome rado i nairadije dolaziš u svakoj prilici, ili će to biti Bog od koga uvijek treba bježati i pred kim se valja sakrivati. Ne može se dovoljno naglasiti i važnost **načina života** starijih. Ako se dijete uvjeri da roditelji i katehete još uvijek i sami stieču iskustvo, da se i sami moraju boriti, da i sami priznaju svoje ograničenosti kao i mnogostruku mogućnost da pogriješe, da mole oprostjenje ako su koga povrijedili, tada dijete pomalo shvaća da je potrebno mnogo vremena prije negoli čovjekom posve zavlada ljubav prema Bogu i bližnjemu. Time ujedno počne vjerovati u vrijednost **obraćenja** i **oproštenja**. A to će tim više vjerovati što manje opazi da smo mi odrasli »nepogrešivi«, da smo spremni osuđivati diskriminirati i klasificirati one s kojima

živimo a sebe svakom prilikom ispričavati i prikazivati najboljima.⁶³

Za **molitvu** — i kod male djece — uputno je uvijek upotrebljavati ozbiljnu i lijepu riječ, ne tepati, ne molitvu naređivati ili njome dijete kažnjavati. Neka uvijek bude lijepa i kratka iz Biblije ili liturgije, obavijena šutnjom i sabranošću, u prikladnom trenutku. Neka se izgovara laganim svečanim tonom kao u liturgiji, ne kao u običnom govoru. Treba djetetu pomoći da što prije izađe iz čisto dječje pobožnosti, čemu će pridonijeti **obiteljska molitva**. U nju će biti zgodno uključeni razni događaji iz života obitelji, Crkve, naroda, svijeta. Kad se s djetetom prolazi mimo crkve, važan je momenat u dječjoj religioznosti **posjet** Gospodinu u svetohraništu, dakako, što prije dijete uključiti u sudjelovanje kod **mise**.⁶⁴

Stoljećima nije bilo u Crkvi katekizama. Vjerski odgoj osiguravala je obitelj i Crkva s liturgijskom službom. Gledajući tako roditelje, odgajatelje, katehete, dijete će brzo na svoj način početi razgovarati s Bogom onako kako se govori s odraslom osobom. Podržavati dijete u tome i ne ismijavati njegove dječje molitve kao ni njegove riječi, što još sve može biti dosta djetinjasto, ali za nj je veoma važno. Manje spontana djeca teško će recitirati na glas neku molitvu: treba poštivati njihovu rezerviranost, ne siliti ih; uz druge i oni će pomalo stići do otvorenijeg i spontanijeg načina.⁶⁵

Biblijske priče dolaze na red već s petom ili šestom godinom. Ali ne valja po-

63. Usp. A. GODIN, *Le Dieu des Parents et le Dieu des Enfants*, Tournai-Paris, Casterman, 1966; H. M. NELSEN, R. H. POTVIN, J. SHIELDS, *The religion of Children*, U.S. Catholic Conference, Washington 1977. — Nivo religioznosti u obitelji stalno opada. Prije 12 godina (1967) u Saveznoj republici Njemačkoj 33 posto otaca i 43 majki smatralo je religiju bitnim elementom u odgoju djece, koja sprema put solidnoj vjeri. Deset godina kasnije (1977) taj je broj pao na 23 posto, odnosno na 32 posto. Danas on došije svega 18 posto. Za neke od 29 godina, spušta se broj čak na 10 posto (Usp. *Umfrage des allensbacher Instituts für Demoskopie*, cit. n. *Katolische Nachrichten-agentur* — KNA, 7. Dez. 1978, str. 4).

64. Usp. U. PASQUALE e Collab., *Problemi di educazione cristiana nella scuola materna*, Coll. Pedagogia e psicologia religiosa — 5. Elle di ci, Torino-Leumann, 1972, osobito *Il linguaggio per la preghiera dei piccoli*, 118—121, i *Avviare i bambini al senso della Chiesa*, 150—155; P. GANNAZ, *L'unità vita-preghiera*, u *Per una educazione cristiana dei bambini* itd., 131—144; J. WISDORF, *Problemi di coscienza per ragazzi (12—14 anni)* (prijevod s niem. *Gewissensfragen für Jungen*, Vrl. Altenberg, Düsseldorf), *preghiera*, 11—22. pa *La domenica*, 23—34. Elle di ci, Torino-Leumann, 1969, osobito *La*

65. U već cit. knizi u bilj. 18, *Kako bi vi pomogli ovom djetetu?* ima nekoliko vrijednih naputaka što raditi s djetetom koje osjeća

četi sistematski i previše da dijete ne opteretimo i brzo ne zasitimo, pa da ne dođe do protivnog učinka. Radije početi s jednostavnim i konkretnim usporedbama kao o milosrdnom Samarijancu (Lk 10, 29—37) što u djetetu budi plemenite osjećaje ljubavi i samilosti. Ma da dijete u tim ranim godinama živi još u svijetu mašte i želi maštovite priče i bajke, ukoliko mu iznosimo stvari iz Biblije naglo i loše, opasnost je da ih ono shvati kao i ostale priče. U doba mladenačkih kriza takve će priče odbaciti jer su postale smiješne.

U dobi od šeste do dvanaeste godine dijete je veoma osjetljivo za sve što je **sveto**. Tu valja posebno još naglasiti ono što smo rekli o predodžbi Boga. Sjetimo se malo Maksima Gorkog i Boga njegove bake, odnosno Boga njegova djeda. To su bila dva različita pristupa Bogu, ali Gorki je ukazao time na dubinske zakonitosti religiozne psihologije djeteta te dobi.⁶⁶

To je i doba **katehiziranja**. Kateheza nadograđuje na religiozni odgoj stečen u obitelji. Roditelji će kontrolirati što se na vjeronauku uzima, ali bez prijetnje i kažnjavanja. To im je odlična prilika da djeci kao usput odgovore na mnoga pitanja koja se javljaju.⁶⁷ U toj dobi valja djetetu u obitelji **čitati** biblijske tekstove, ne adaptirane za djecu, nego odlične prijevode Biblije i jednostavnije odlomke. Dijete će imati prigodu — neka mu se osigura da i samo čita. Malom će čitaču ostati u sjećanju pokoji lijep redak, ma da još ne razumije smisao. Naravno, u toj dobi djeci se ne mogu pružiti neka dublja tumačenja. Ali sveti tekst je po

sebi takav da dijete zahvaća. Takvim čitanjem u obitelji, pomalo će doći do odličnih pouka **za život**.

Tim načinima dijete ulazi u **razne** religiozne prakse. Ono ih provodi u dnevni život. Treba mu pomoći da uskladi svoje ponašanje s vjerom. U toj fazi dijete shvaća dva vidika vjere, koji u prvi mah izgledaju kontradiktorni: s jedne strane **trpljenje**, s druge strane **sreća**. S jedne strane mu se život počima ukazivati kao teška borba — opaža napasti na zlo, zasjede grijeha, razne nedaće u životu kao bolest, starost, smrt, pa je to početak razumijevanja Kristova križa.

S druge strane, Bog je stvorio čovjeka da bude neizmjereno sretan. Krist je došao na svijet da nas oslobodi od zla. I zato je naš poziv da budemo sretni. Ta se dva vidika kompletiraju. Loše bi bilo staviti u totalnu opoziciju taj i takav »jadan svijet« naspram »vječnom blaženstvu«. Radije postupiti kako smo iznijeli o kršćanskoj viziji svijeta.⁶⁸

Do osobnog čina vjere

Dvije faze mladenaštva (adolescencija) — od 14 — 17 godina, od 17 dalje — posebno je kritično doba za religioznost i vjeru mladih. To je doba kontestacije protiv društva koje mladom čovjeku ne pruža ideal života. On se nalazi još na rubu tog života u koji bi se morao uklopiti. No mnogostruke dužnosti straše, zahtjev rada, brzina proizvodnje i napretka, erotizam itd. ne zadovoljavaju ga.

Kršćanska mladež ponekad uspije izbjeći tu frustraciju, ali onda ju ona čeka malo kasnije — u doba studija u velikim gradovima. Ono što su kao djeca naučili u katekizmu, to im sada postaje nevrje-

manju vrijednost (str. 28—29), kako postupa s uplašanim djetetom (str. 29—30), kako u djetetu izraditi samopouzdanje (str. 32—34), kako postupiti u slučaju lošeg prilagođivanja (str. 34—35).

66. Cit. Ž. BRZIC, **Nade i ohrabrenja**, Biblioteka OŽ — 13, FTI, Zagreb 1978, 25—27. U Apostolskoj pobudnici **Catechesi tradendae**, br. 36 (usp. GK — Br. 24/1979 — Prilog) papa IVAN PAVAO II. savjetuje roditelje kako će

djetetu prenijeti prve elemente o spoznaji Boga »nebeskog Oca, koji je dobar i koji se brine, prema kojemu dijete uči obračati svoje srce«.

67. A. MERLAUD, **L'amore dei genitori, educatore della fede**, u **Per una educazione cristiana dei bambini** itd., 103—117.

68. Usp. P. GANNAZ, **La fede del bambino**, u **Per una educazione cristiana dei bambini** itd., 118—130.

dan materijal, ponekad posve stran i infantilan pred beskrajnim i zadivljujućim horizontima znanosti. Knjige, filmovi, televizijski programi, društva, možda njegova ili njezina naročita grupa — sve to stavlja u pitanje dosadašnje mirne, lijepe i drage stvari, osnovne zasada vjere i morala. Tako mlad čovjek upada u teškoće nedoumice, ne zna kome će dati pravo, kamo da se okrene da ispravno pogodi. Mnogi odrasli kršćani ne privlače svojim načinima, izgledaju mladima bez oduševljenja i zanosa, nekud poklopljeni pesimizmom i nekom težinom, kao da su od nekog drugog svijeta dosad još preživjeli i preostali. Nisu zanimljivi.⁶⁹

Što činiti da se u tim mladim ljudima, u kojima sada zamiru religiozne prakse, održi i razvije vjera koja će biti duša nove osnovno-uvjerene i egzistencijalno prihvaćene religiozne prakse? Prije svega važno je shvatiti ih i u njih imati povjerenje, unatoč svemu. Roditelji i odgojitelji treba da razumiju svoje mlade koji se sada bune i protive. Ta su protivljenja znak mladenačke krize koju proživljavaju. Njihove tužbe nerijetko su izvanredni čini vjere i živog nastojanja da se izađe iz nepokretne, nezanimljive, ukrućene vjere starih. Osnovni stav starijih prema mladima u to doba treba da je iskreno i vedro **povjerenje** u njih, da se mogu iznijeti, da mogu reći čak i ono skandalozno. Nažalost, često roditelji ne znaju biti prijatelji svojoj djeci.⁷⁰

U obitelji se o svačemu govori, ali rijetko ono glavno. Među ostalim sadržajima, mladima su dvije teme bitne: **ljubav** i **vjera**. Ako pred vama o tome slobodno govore, budite sretni, jer tada vaša djeca imaju dobru garanciju da će uspjeti u svom životu ljubavi i vjeri. Ne poučavajte ih dogmatično, ne zatvarajte im usta. Daleko je uspješnije ako ih se smireno i vedro saslušate, ako ih se zaista nastoji razumjeti. U toj dobi mladima nije lako shvatiti same sebe, a nije im jednostavno ni prikladno izražavati se o sebi. Go-

lem problem čini ta njihova zatvorenost, strah kako će biti prihvaćeni, hoće li biti odbijeni, ismijani, pogođeni ukorom, pa se boje iznijeti. A često su stvari takve da ih se pred starijima i stide. Treba im pomoći da izađu iz tog labirinta i zapletenosti psihe.

Kad mladić ili djevojka u tim razvojnim fazama uspiju otvoreno progovoriti, otvoriti se bez kompleksa, povjeriti se — a to nerijetko ide kroz eksplozije, grč i suze — budite im dobri prijatelji. Prijatelj je čovjek kome se može sve reći, koji neće zatajiti ni izdat, koji se neće skandalizirati nego će razumjeti i po mogućnosti pomoći. Zato je važno da roditelji pokušaju do temelja shvatiti njihove razloge, uči s njima u probleme, tražiti gdje je istina, **nastojati zaista prodrijeti** u njihova objašnjenja, unatoč njihovu mladenačkom pretjerivanju, neuravnoteženosti i kolebanju, koja se gotovo redovno zapažaju, a osobito kad oni o sebi govore i sude.

Roditelji i odgojitelji će sada vježbati poniznost i skromnost jer se ponekad dešava da sa svojim — prije tako divnim i poslušnim sinom — ne mogu više izaći na kraj, da sa svojom — prije toliko čednom i povučenom kćerkom — ne mogu sada čak ni govoriti. Tada je trenutak da svog mladog čovjeka povjere drugome: svećeniku, starijem i sposobnom prijatelju, onome u koga mladi ima povjerenje, s kojim će o svemu moći nesmetano i bez straha i zamuckivanja govoriti, s kojim će se »naći«. Ova je pomoć od presudne važnosti. Dešava se i to da si mladi sami pronađu vođu ili da si u nekoj grupi nađu ono što više ne mogu naći u obitelji. Ako su grupe zdrave, osobito naše kršćanske male zajednice (vjeronaučne, pjevački zborovi, molitvene zajednice i sl.) one su im tada prava blagodanost, nužno potrebne da se održe i čak napreduju. Ako su to »klape« s izrazito ili prikriveno negativnim tendencijama, tada se može dogoditi slom svega što se dosad gradi-

69. G. MILANESI, **Appunti sulla condizione giovanile**, Elementi per un'analisi strutturale e sovrastrutturale, u **Catechesi** 1. Nov. 1979/15, 35—45, s obilnim navodom literature.

70. S. ZANINOVIĆ, **Problem odgoja**, u OŽ 30 (1975), 539—552, ovdje osobito **Primjer roditelja**, 546—547.

lo, otuđenje od religioznog, od vjere i Crkve.

Roditeljska poniznost, o kojoj govorimo, nije bez velikog značenja. Naprotiv, roditeljima uvijek ostaje kapitalna zadaća, a što njihovi mladi od njih uvijek i očekuju: pružiti dokaz uspjelog života. Ne radi se o nepogrešivom životu. Ali se radi o životu u ljubavi i praštanju. Ako mladi, koje toliko privlači ljubav, opaze svoje roditelje kako se iskreno i duboko vole, pa u toj ljubavi da rješavaju sve nadolazeće životne poteškoće, to ih ponovno snažno veže uz roditelje, unatoč većim ili manjim krizama u koju mladi redovito povremeno upadaju. Osim toga, vide li da roditelji žive iz vjere, koja je temelj njihovoj sreći, nema jačeg motiva ni lekcije. Takvo je svjedočanstvo snažnije od svih riječi.⁷¹

Mnogi dobri roditelji danas dožive da im dijete oko **dvadesete** godine izjavi: »Više ne vjerujem. Odsad ne idem u crkvu.« Naravno, to je za roditelje šok. Ali ni tu ne smiju izgubiti glavu, jer izgubiti vjeru nije kao izgubiti kišobran ili voznu kartu. U dramu života čovjek nikad posve ne dohvaća Boga, niti ga posve niječe onaj koji ga napušta. Stvari nisu nepromjenljive i nada ostaje otvorena. **Kriza vjere** oko dvadesete godine danas je sve češća, ali isto tako često ne traje dugo. Ukoliko mladi koji su upali u krizu vjere u nama kršćanima vide pravo lice Crkve i Boga, lakše će se vratiti natrag. Ako im mi zamračimo pogled, ako im Boga svojim životom pokažemo nakaznim, još ćemo ih više odbiti.

Ponekad je uzrok krize taj što mlad čovjek želi doći do svoje slobode. Sam Bog je čovjeka stvorio slobodna i respektira mu slobodu. Tu vrijedi pravilo: kad bi roditelji bili i sveci u ispravnom smislu te riječi, oni ne bi mogli bez daljnega djetetu predati vjeru kao nešto sasvim trajno i sigurno. Oni mogu i moraju pružiti djeci vjersko ozračje, pobrinuti se za vjersku pouku, u obitelji stvoriti vjersko

mišljenje, ali ne mogu »dati« vjeru svo- me djetetu. To može jedino Bog, ukoliko čovjek u slobodi prima.⁷² Važno je da roditelji znaju da mogu i moraju biti preteče vjere svoje djece. Religiozni odgoj se ne sastoji u tome da se djeci »dade« vjera: to ne može dati čovjek, Nego da se spremi put osobnoj vjeri, da se uklone zapreke koje smetaju da se dođe do te osobne zrele vjere. Kad roditelji i odgojitelji opaze da je susret mladog čovjeka s Bogom započeo u osobnom svjesnom dijalogu vjere, nade i ljubavi, njihova je zadaća da se diskretno povuku i prate još izdaljega.

Stjecanje iskustva djelotvorne ljubavi

Danas su mnogi problemi vezani uz inicijaciju djece u **pokori**. Među najvažnije možemo ubrojiti samu poteškoću odgajati u **duhu pokore** u ovakvom ras-kršćanjenom i sekulariziranom svjetu. S tim je vezana teškoća u konkretnoj organizaciji za bližu pripremu na sakrament pokore. Prava rješenja tih i sličnih pitanja treba tražiti u krugu obitelji više negoli u krugu zajednice vjere; preko svećenika, katehiste, unutar grupe. Obitelj, ukoliko stvarno živi vjeru i posjeduje bar minimalan pedagoški osjećaj, kadra je jedina uspjeti u uvođenju djeteta u pravi duh kršćanske pokore. Obitelj može i na najbolji način riješiti trnovit problem kateheze i pripreme za ispovijed, da se prekine s više ili manje velikim skupovima djece, kako bi ih se odsada na prikladniji i dublji osobniji način uvelo u sakrament pokore. Obitelj može bolje od drugih upoznati, pogoditi i odrediti prikladan trenutak kad bi trebalo dijete spremi na prvu ispovijed.

To je jedan od najtežih i najzahtjevnijih problema koji se stavlja na obitelj: odgoj djece i formacija na kršćansku pokoru. Ulazeći u taj problem, općenito se ljudi zadovoljavaju s dosta općenitim

71. Ondje, 544—546.

72. J. RATZINGER, **Uvod u kršćanstvo**, Predavanja o Apostolskom vjerovanju, s njem. preveo I. Stipičić, KS, Zagreb 1970, 22 sl. Među ostalim autor veli: »Nitko ne može dru-

gome Boga i njegovo carstvo položiti na stol, to ne može ni vjernik u odnosu na samoga sebe... Nitko ne može potpuno umaći sumnji, niti itko potpuno vjeri« (str. 22).

tvrdnjama i već poznatim naglascima: odgoj djece u pokori uspijeva u mjeri u kojoj je dijete postupno i pravo upućeno u pokoru, ili još jasnije, u mjeri u kojoj se s njim zajedno izvrši put pokore, pretpostavivši da je vjera stav života, tj. da se vjera živi i da obitelj ima iskustvo vjere, a ne da je vjera neki pojmovni sadržaj. Ali kad se pita što bi roditelji trebali poduzeti, kako da o tome najprikladnije govore, kakav stav da zauzmu naspram tog problema u konkretnosti, tada se nalazimo pred mnogim nepoznanicama. Zahtjevi su, naime, jednog kršćanskog života složeni i ne mogu se osvijetliti tijekom nekoliko sati katehetske poduke o moralu ili o grijesima. Treba da djeca dožive život vjere, jer formiranje savjesti ide na duge runde, i ono se najviše događa unutar same obitelji. Odgoj savjesti nije u tome da bismo se mogli prikladno ispovijedati, iako se ni to ne isključuje, nego je u tome da bismo sve od djetinjstva mogli **živjeti** kao kršćani u zajedništvu s Bogom i s drugima u krilu Crkve i izvan nje.

Ovu misao treba da još više konkretiziramo. Nije dovoljno djetetu reći: »Budi dobar!« »Treba da činiš dobro!« — To je premalo i nedovoljno. Štoviše, mi mu to ne moramo ni reći upravo stoga jer je to toliko neodređen izričaj i banalan način koji redovito svršava time da se baš ništa ne učini. A ne učini se ništa jer nismo ništa konkretno označili. Zato je nužno tako odgajati da dijete dovedemo do shvaćanja što **konkretno** znači **ljubiti Boga** i bližnjega.

Ljubiti Boga znači u nj vjerovati i imati povjerenja (pouzdanja), pa zato slušati ono što nam on govori. Kako nam govori? Govori nam preko Biblije, preko roditelja, župnika ili kathete, učiteljstva u Crkvi, preko onih koji stvari vjere pružavaju (teologa), preko vlastite savjesti, jer svaki i sam prima neprestano Božji unutrašnji govor i poticaje.⁷³ Zato treba slušati te glasove izvan nas i u

nama. I valja se uvijek pitati: što Bog od mene očekuje. Isus nas je naučio svojim primjerom da vidimo ono što možemo i moramo činiti, kakve treba da zauzmemo stavove i kakve treba da imamo osjećaje. Zato je veoma prikladno uživljavati se u konkretnu situaciju i pitati sebe: »Što bi sada u toj situaciji činio Isus, kako bi se postavio?«

Naučiti živjeti s Bogom koji stanuje u našem srcu i, štoviše, na nj misliti, spontano s njime govoriti onako kako dijete govori s majkom. Živjeti onako kako Bog hoće. Iz našeg ponašanja treba vidno izbijati da živimo s Bogom i u Bogu.⁷⁴

Tko uistinu ljubi Boga, taj ljubi i **bližnjega**. A ljubiti bližnjega znači biti dobar prijatelj svima, kao što je Isus prijatelj svima i jer Isus nastavlja biti sa mnogim prijatelj svima. Znači, dalje, podnositi sve na isti način kako je Isus dobar s onima koji mu žele dobro i dobar je s onima koji ga zaboravljaju i koji su mu okrenuli leđa. Dakle, ljubiti sve bez razlike, kao što Isus u svojoj ljubavi ne čini nikakve razlike i ni skim; tako Isus može nastaviti ljubiti u meni sve, jer mu dopuštam da to dalje čini. Prava ljubav je u djelima, zato valja pomagati uvijek kad smo drugima potrebni ili se nalaze u potrebama kako je Isus pomagao, ali i zato da on kroza me može nastavljati pomagati svim potrebnima.

Rijetko ljudi pravo tješe bližnjega u žalosti kao što je Isus tješio one koji su trpjeli. Treba Isusu dati prilike da on nastavi preko mene tješiti one koji su potrebni. Roditelji i katehete bi trebali trajno nastojati da uđe poticaj i zamah takva primjera Isusova u život djece kao i očitovanje Božje ljubavi prema drugima kroz sve naše djelovanje. To je odgoj za osjećaj prave ljubavi a ne tek odgoj za neko filantropsko bratstvo u bilo kakvom humanističkom smislu.⁷⁵ Na taj način ljubav neće biti samo »horizontalna«, nego će upravo izlaziti iz »vertikal-

73. K. RAHNER, *Grundkurs des Glaubens*, itd. kao u bilj. 39, str. 155 sl.

74. I. FUČEK, *Čovjekovi odnosi*, Bilješke pre-

davanja iz specijalne moralne teologije, (ciklostilom) FTI, Zagreb 1976, 15—16.

75. Ondje, 10—11.

ne« dimenzije, iz dubine kršćanskog shvaćanja.

Nadalje, nastavljajući tumačenjem što znači u praksi ljubiti bližnjega, ako se svakoga ljubi, bit će potrebno postaviti pitanja: — Da li ja tako ljubeći svakoga mogu biti u zabludi? — Mogu li biti prevaren, izigran, duhovno oplijenjen? — Mogu li doći do toga da na taj način glupo i nerazumno činim? — Što kaže Evanđelje o tome, npr. kod Luke 6, 27 — 36? — Mogu li na taj način sebi steći kaznu pred Bogom? Ali i s druge strane: — Što da radim onda kad drugi prema nama nelijepo postupaju? — Kad nas drugi vrijeđaju, izrugivaju, ogovaraju i kleveću? — Što, kad nam nešto oduzmu: bilo dobar glas bilo nešto od naših materijalnih dobara...? Kakav nam je primjer u svemu tome dao Isus?

U tom smislu veoma je važno biti sa svim **konkretan** i poticati djecu na izvršavanje. Sve to dobro, koje valja trajno djeci ucjepljivati i progresivno ići naprijed sve više i bolje, djeca treba da nauče prakticirati na mnoge konkretne načine: u kući, u obitelji, na cesti, idući u školu, u školi ili u odmoru, na vjeronauku

i prigodom nedjeljnih sastanaka na misi, kod igre s drugom djecom, kad se pomaže starijima, u svim poslovima, u školskom radu i nada sve kad se susreću s ljudima koji nisu istog uvjerenja i usmjerenja (kad je, inače, opasnost da se iz stida i lažnog obzira štošta prikrije ili čak zataji).

Taj odnos na vrijeme, na konkretna zaduženja djetetu je od kapitalne važnosti. A da se što bolje integrira ta konkretnost, dijete treba da si postavlja pitanja: Što mogu učiniti da kod kuće bude ljepše? Što mogu učiniti da roditelji budu zadovoljniji? Što mogu učiniti da među drugovima bude manje svađe? Što nije u redu u školi, u mojem razredu...? Što treba da ja tu mijenjam? Kome je potrebna moja pomoć? — To je stanovit katalog (koji treba uvijek usavršavati!) i inventar za progresivno stimuliranje dobra: gdje, kada, kako treba izvršavati dobro drugima. Dosljedno tome, grijeh je ne htjeti promijeniti svoje ponašanje i pogrešne stavove, manjkave dosadašnje načine. Grijeh je ne stvoriti odluke i učiniti loše ili manje dobre izbore za budućnost.⁷⁶

76. G. GATTI, *La dimensione morale della ca-*

techesi itd., 129 sl.